

การสื่อสารเพื่อคัดค้านและสนับสนุนโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

Communication for Protesting and Promoting the Developing Projects along Chao Phraya River

ศรัชญ์ศรณ์ ศรประสิทธิ์. วิทยาลัยนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต.

Sarachsorn Sornprasith. College of Communications. Rangsit University.

Email : sqweezoatt@gmail.com

Received: 23 November 2023; Revised: 20 December 2023; Accepted: 24 August 2024

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา รูปแบบ ช่องทาง และกลยุทธ์ของการสื่อสารเพื่อคัดค้านและการสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ที่ใช้การวิเคราะห์ตัวบท (textual analysis) จากข้อมูลซึ่งเก็บรวบรวมด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) โดยสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งสองฝ่ายจำนวน 4 คน การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participant observation) และรวบรวมจากเอกสาร ที่ครอบคลุมการสื่อสารออนไลน์และกิจกรรมการสื่อสารทุกประเภท

ผลการศึกษาพบว่า การสื่อสารเพื่อคัดค้านโครงการมีขั้นตอนและรูปแบบการสื่อสารที่กระตือรือร้น รับรู้ของสาธารณชนและยกระดับความแข็งแกร่งของการแสดงออก ดังนี้ 1) การสื่อสารผ่านเฟซบุ๊กแฟนเพจ “Friends of the Rivers” 2) การจัดตั้งเครือข่ายภาคประชาชน 3) การสื่อสารตามแนวทางวิชาการ 4) การสื่อสารชุมชน 5) การสื่อสารวัฒนธรรม 6) การรณรงค์ล่ารายชื่อประชาชนผ่าน change.org และ 7) การเผยแพร่ข่าวสารการใช้กระบวนการทางกฎหมาย ส่วนการสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาใช้กลยุทธ์การสื่อสารในลักษณะตั้งรับและตอบโต้การโจมตีของฝ่ายคัดค้าน ดังนี้ 1) การแถลงข่าวความคืบหน้าของโครงการ 2) การให้สัมภาษณ์ ของโฆษกโครงการเพื่อชี้แจง 3) การสื่อสารผ่านเฟซบุ๊กแฟนเพจ “Chao Phraya For All” และ 4) การนำเสนอคลิปวิดีโอในรูปแบบสารคดี

คำสำคัญ: โครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา, กลยุทธ์การสื่อสาร

Abstract

The objective of the study was to analyze the content, forms, channels and communication strategies used for opposing and supporting the development of the area along the Chao Phraya River. This research is qualitative research conducted using the textual analysis of the data which were gathered through in-depth interviews of the four informants from both parties, non-participation observations and documented sources covering online communications and other communication activities.

The results of the study showed that communication for opposition to the project has procedures and forms of communication that enhance public perception and raise the strength of expression as follows: 1) Communication through Facebook fan page "Friends of the Rivers". 2) establishing a people's network, 3) communication based on academic approaches, 4) community communication, 5) cultural communication, 6) public listing campaign through change.org and 7) dissemination of information using legal processes. The communication section to support the Chao Phraya River Development Project employs communication strategies in the form of defense and response to opposition attacks as follows: 1) press conference on project progress, 2) interview, 3) communication via Facebook fan page "Chao Phraya For All", and 4) presentation of documentary-style video clips.

Keywords: The Chao Phraya For All Project, Communication Strategy.

บทนำ

ช่วงต้นปี 2558 กระทรวงมหาดไทย ร่วมกับกรุงเทพมหานคร เสนอเรื่องโครงการพัฒนาริมฝั่งเจ้าพระยา ต่อคณะรัฐมนตรี ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีมีมติอนุมัติหลักการและให้ตั้งคณะกรรมการดำเนินงานเพื่อศึกษา ความคุ้มค่าและความเป็นไปได้ ในกรอบวงเงินงบประมาณแผ่นดิน 1.4 หมื่นล้านบาท หลังจากนั้น ได้ว่าจ้างให้สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) เป็นผู้ทำการศึกษา ออกแบบ และประชาสัมพันธ์โครงการ ทั้งนี้ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2564 โครงการพัฒนาดังกล่าวชะลอไว้เป็นการชั่วคราว หลังจากศาลปกครองสูงสุดมีคำสั่งยืนตามคำสั่งศาลปกครองชั้นต้น ที่มีคำสั่งห้ามมิให้กรุงเทพมหานครดำเนิน โครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเฉพาะในส่วนของแผนงานที่ 1 คือ ทางเดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ก่อน จนกว่าศาลจะมีคำพิพากษาเป็นอย่างอื่น อย่างไรก็ดี ปรากฏการณ์การสื่อสารของทั้งฝ่ายคัดค้านและฝ่ายสนับสนุนระหว่างที่โครงการดำเนินไปนั้น ยังคงน่าสนใจศึกษาภายใต้ภูมิทัศน์สื่อที่เปลี่ยนไป

เว็บไซต์ทางการของโครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาระบุถึงวัตถุประสงค์ของโครงการว่า เพื่อฟื้นฟู แม่น้ำ พัฒนาปรับปรุงภูมิทัศน์ริมแม่น้ำเจ้าพระยาให้ประชาชนทุกคน รวมถึงคนพิการและผู้สูงอายุ สามารถ เข้าถึงและใช้ประโยชน์เป็นที่พักผ่อนร่วมกันได้อย่างสะดวก ปลอดภัย และเท่าเทียม รวมถึงเพื่อพัฒนา พื้นที่สาธารณะ ทางเดิน-ปั่น เชื่อมต่อระบบโครงข่ายคมนาคมขนส่งสาธารณะ ตลอดจนเพื่อเป็นสถานที่ ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและเชิงอนุรักษ์ นอกจากนี้ ยังระบุด้วยว่า โครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา หรือ ทางเดิน-ปั่น เลียบแม่น้ำ เป็นหนึ่งในนโยบายของรัฐบาลที่ให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูทรัพยากรและพัฒนา พื้นที่สาธารณะริมฝั่งแม่น้ำ สำหรับประชาชนทุกคนทุกระดับสามารถเข้าถึงได้อย่างเท่าเทียมกัน เพื่อคุณภาพ ชีวิต เสริมศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม และการก้าวสู่สังคมสูงวัยในอนาคตรับอย่างยั่งยืน

กระทรวงมหาดไทยมอบหมายให้สำนักงานโยธา กรุงเทพมหานคร จัดทำแผนแม่บทพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำ เจ้าพระยา ระยะทางรวม 57 กิโลเมตร จากสะพานพระราม 7 ถึงสุดเขตกรุงเทพมหานคร โดยเริ่มโครงการ นำร่อง 14 กิโลเมตร จากสะพานพระราม 7 ถึงสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า เพื่อเป็นโครงการตัวอย่างในการ พัฒนาเจ้าพระยาในพื้นที่อื่น ๆ ในอนาคต โดยให้ว่าจ้างบริษัทเอกชนมาศึกษาและออกแบบโครงการ อย่างไร ก็ดี ในที่สุดกรุงเทพมหานครว่าจ้างสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) ให้เป็น ผู้ศึกษา ออกแบบ และประชาสัมพันธ์โครงการ ภายใต้ระยะเวลาดำเนินการ 210 วัน และให้มหาวิทยาลัย ขอนแก่น (มข.) จัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA)

ขณะเดียวกัน อีกด้านยังมีกลุ่มคนที่เสนอให้รัฐบาลทบทวนโครงการ เริ่มจากกลุ่มเพื่อนแม่น้ำ หรือ Friends of the River (FOR) จากนั้น จากนั้นในภาคประชาสังคม ได้จัดตั้งสมัชชาแม่น้ำ (The River Assembly) อันประกอบด้วยกลุ่มเพื่อนแม่น้ำ สยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์ สมาคมอิโคโมสไทย เครือข่ายศิลปินวัฒนธรรมแม่น้ำเจ้าพระยา ศูนย์ข้อมูลประวัติศาสตร์ธนบุรี เป็นต้น และในภาควิชาการ ได้ถือกำเนิดกลุ่มภาคีพัฒนาพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของสถาบันภาคการศึกษาด้านการผังเมือง ประกอบด้วยผังเมืองจุฬาฯ ผังเมืองธรรมศาสตร์ ผังเมืองเกษตรศาสตร์ ผังเมืองศิลปากร รวมถึงเครือข่ายสถาปนิกและนักออกแบบ

กลุ่ม Friends of the River (FOR) สร้างเฟซบุ๊กแฟนเพจ Friends of the River ขึ้นหลังจากคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบหลักการของโครงการ โดยมีแนวทางการสื่อสารในลักษณะตั้งคำถามกับความจำเป็นเร่งด่วนของโครงการ รวมถึงให้ข้อมูลและข้อคิดเห็นที่แสดงเจตนารมณ์คัดค้านโครงการดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง มีการตั้งแคมเปญรณรงค์ล่ารายชื่อในหัวข้อ “หยุดโครงการแลนด์มาร์กเจ้าพระยา” ผ่าน www.change.org เพื่อเสนอไปยังนายกรัฐมนตรี พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ให้รัฐบาลทบทวนโครงการ จัดกิจกรรมเสวนา จัดนิทรรศการเพื่อนแม่น้ำ จัดกิจกรรมลอยกระทง จัดกิจกรรมโปรดโอบกอดเจ้าพระยา (Hug the river) จัดโครงการระดมความคิดเห็น รวมถึงเวทีวิชาการอย่างการบรรยายพิเศษ ในสถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ 4 ครั้ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจธ.) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมหาวิทยาลัยกรุงเทพ (ร่วมกับมหาวิทยาลัยรังสิต) รวมถึงงาน lecture & discussion ร่วมกับคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์จาก 10 สถาบัน

อย่างไรก็ดี เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2561 สมัชชาแม่น้ำยื่นฟ้องภาครัฐ 4 หน่วยงาน ได้แก่ (1) คณะรัฐมนตรี (2) คณะกรรมการอำนวยการโครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา (3) กระทรวงมหาดไทย และ (4) กรุงเทพมหานคร โดยมีจุดประสงค์เพื่อเรียกร้องให้ยกเลิกโครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ในที่สุด ‘สำนักงานศาลปกครอง’ เผยแพร่คำสั่งศาลปกครองกลาง ห้ามกรุงเทพมหานครดำเนินโครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เฉพาะในส่วนของแผนงานที่ 1 คือ ทางเดินริมแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ก่อน เป็นการชั่วคราว จนกว่าศาลจะมีคำพิพากษาหรือคำสั่งเป็นอย่างอื่น เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2563

เมื่อพิจารณาจากคุณลักษณะของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New social movement) แล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า กิจกรรมของกลุ่มสมัชชาเพื่อนแม่น้ำสอดคล้องกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ คือ แกนนำส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลาง มีการใช้ผู้นำทางความคิดระดับปัญญาชนหรือคนในแวดวงวิชาชีพต่าง ๆ และเรียกร้องในลักษณะการยื่นคำขาดว่าให้ “ยุติ” โครงการดังกล่าว นอกจากนี้ สังเกตได้ว่ามีการใช้สื่อผสมผสาน (mixed media) และมีกระบวนการสร้างความหมายผ่านการสื่อสารทั้งรูปแบบและเนื้อหา

ด้านผู้ดำเนินโครงการอย่าง สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) ยังคงเดินหน้าศึกษาและออกแบบโครงการต่อไป ทว่ามีการเปิดเฟซบุ๊กแฟนเพจ Chao Phraya For All ขึ้น เพื่อให้ข้อมูลและข้อเท็จจริงในส่วนสนับสนุนโครงการ โดยเน้นสื่อสารภายใต้คำว่า “การพัฒนา” และ “ความเท่าเทียม” แฟนเพจดังกล่าวประชาสัมพันธ์ข้อมูลและกิจกรรมที่คณะทำงานดำเนินการระหว่างกระบวนการรับฟังความคิดเห็นประชาชนในพื้นที่ รวมถึงเผยแพร่ความคิดเห็นของนักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิในลักษณะเดียวกับฝ่ายคัดค้าน

ทั้งนี้ ทั้งสองฝ่ายมีพื้นที่ในสื่อหลัก ทั้งปริทัศน์และพื้นที่ข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน แต่ที่น่าสนใจยิ่งไปกว่าประเด็นการคัดค้านโครงการขนาดใหญ่ของภาครัฐโครงการอื่นคือ ไม่ใช่ภาคประชาชนหรือเอ็นจีโอเพียงฝ่ายเดียวที่สื่อสารเชิงรุกกับประชาชน แต่ครั้งนี้ ผู้ดำเนินโครงการมีกิจกรรมการสื่อสารหลากหลายรูปแบบและช่องทางเพื่อแจ้งข้อมูลให้แก่ประชาชน

ผู้วิจัยจึงสนใจกิจกรรมการสื่อสารที่เกี่ยวกับโครงการพัฒนามิถิมน้ำเจ้าพระยา จากทั้งฝ่ายคัดค้าน และฝ่ายสนับสนุนว่ามีการใช้เนื้อหา รูปแบบ ช่องทาง และกลยุทธ์การสื่อสารใด อย่างไรบ้าง โดยวิเคราะห์ ตัวบทของกิจกรรมการสื่อสารของทั้ง 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายคัดค้านและฝ่ายสนับสนุน ที่ใช้ในการสื่อสารสู่สาธารณะ เช่นเดียวกับกิจกรรมการเรียกร้องอื่น ๆ กิจกรรมการสื่อสารเพื่อคัดค้านและสนับสนุนโครงการพัฒนามิถิมน้ำเจ้าพระยา มีประเด็นที่น่าสนใจศึกษา คือ เนื้อหาสาร รูปแบบการนำเสนอ ช่องทางการสื่อสาร และด้วยความเป็นประเด็นทางสังคม มีผู้เกี่ยวข้องและมีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจำนวนมาก ทำให้ประเด็นนี้ ไม่ใช่เพียงการสื่อสารเพื่อคัดค้าน หรือเพื่อสนับสนุน “การพัฒนา” ดังกล่าวเท่านั้น แต่ยังอาจแสดงให้เห็นการใช้วาทกรรมเพื่อช่วงชิงความหมายและพื้นที่ของคำว่า การพัฒนา ในบริบทใหม่ ๆ ด้วย นอกจากนี้ เกี่ยวกับการใช้สัญลักษณ์เพื่อสื่อสารผ่านรูปแบบและช่องทางต่าง ๆ ก็น่าสนใจศึกษา เนื่องจากทำให้เห็นกลยุทธ์การสื่อสารที่สะท้อนให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงของสังคมและภูมิทัศน์สื่อด้วย

ฉะนั้น การวิเคราะห์ตัวบทเพื่ออ่านและถอดรหัสความหมายที่ซ่อนอยู่ในกิจกรรมการสื่อสารต่าง ๆ ของทั้งสองฝ่าย อาจทำให้เห็นมายาคติในแง่มุมต่าง ๆ ที่ฝังรากอยู่ในสังคมไทย นอกจากนี้ อาจทำให้เห็นพัฒนาการของการใช้สัญลักษณ์และกลยุทธ์ต่าง ๆ ต่อสู้กันเพื่อช่วงชิงพื้นที่ ช่วงชิงความเป็นวาระ รวมถึงช่วงชิงความเห็นคล้อยตามของสาธารณะด้วย

ปัญหาการวิจัย

1. การสื่อสารเพื่อการคัดค้าน โครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างไร
2. การสื่อสารเพื่อสนับสนุน โครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การสื่อสารเพื่อการคัดค้าน โครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การสื่อสารเพื่อสนับสนุน โครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

แนวคิดและทฤษฎี

1. แนวคิดเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Development Communication) เป็นการเชื่อมโยงทฤษฎีการสื่อสารเข้ากับทฤษฎีการพัฒนา โดยมีพัฒนาการจากในอดีตที่เน้นการทำให้ทันสมัย กระจายความเจริญด้านวัตถุ โดยใช้สื่อมวลชนกระแสหลักเป็นเครื่องมือเพราะยังเชื่อในพลังอำนาจของสื่อ จึงมีทิศทางการไหลของข่าวสารจากศูนย์กลาง ไม่สนใจความต้องการรับรู้ของประชาชน และไม่มีช่องทางให้ประชาชนตอบกลับ สู่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาทางเลือก โดย กาญจนา แก้วเทพ (2550) เสนอว่า กระบวนทัศน์ที่มีต่อการพัฒนา และภูมิทัศน์สื่อที่เปลี่ยนไป ทำให้กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อพัฒนาใหม่มีคุณลักษณะที่เปลี่ยนไป เช่น มีเป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน เน้นการสื่อสารไปที่ชุมชนหรือเครือข่าย ใช้สื่อผสมผสาน ขยายฐานผู้นำทางความคิด ให้ความสำคัญกับตัวสารมากขึ้น โดยนอกจากเข้มข้นและแนบเนียนมากขึ้นแล้ว ยังใช้การผสมสารในลักษณะสาระบันเทิงด้วย

2. แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองและการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (Political Participation and New Social Movement) เป็นแนวคิดที่มองว่า การเมืองแบบใหม่ส่งผลต่อการต่อสู้ของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545) เสนอว่า การเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่มีความแตกต่างไปจากการเคลื่อนไหวยุคเก่าอย่างน่าสนใจ คือ เวทีการต่อสู้ถูกขยายจากการต่อสู้เพื่อสิทธิหรือทรัพยากรของตนไปสู่เวทีที่กว้างขึ้น อย่างเรื่องสังคมและวัฒนธรรม และเนื่องจากไม่ใช่การรวมตัวกันของผู้เสียผลประโยชน์โดยตรง จึงเป็นการรวมตัวแบบหลวม ๆ เฉพาะเรื่องเฉพาะเหตุการณ์มากกว่า นอกจากนี้ยังไม่มีทรัพยากรใดไปต่อรองกับอำนาจรัฐ ทำให้กลยุทธ์ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องของกลุ่มนี้ไม่มีความประนีประนอม แต่เป็นการยื่นคำขาด

3.แนวคิดสัญวิทยาและการสร้างความหมาย (Semiology and Signification) เป็นศาสตร์ที่ศึกษาระบบการสร้างความหมาย ค้นหากระบวนการสื่อความหมาย โดยพิจารณาจากธรรมชาติของหน่วยสื่อความหมายและขั้นตอนการทำงานของมัน เพื่อทำความเข้าใจว่าความหมายถูกสื่อออกมาได้อย่างไร แพรดีน็อง โซซูร์ (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ, 2553) นักวิชาการชาวสวิตเซอร์แลนด์ผู้ให้กำเนิดแนวคิดสัญวิทยาเสนอว่า ความหมายของสรรพสิ่งมีได้ดำรงอยู่ในตัวของสิ่งนั้น แต่อยู่ที่ความสัมพันธ์ของสิ่งนั้นกับสิ่งอื่น ๆ ภายใตระบบเดียวกัน ภาษาที่มนุษย์ใช้ในการสื่อสารจึงหมายถึง การกระทำทางสังคมอันเป็นผลมาจากความสามารถในการใช้ภาษาของบุคคล ผสมเข้ากับชุดกฎเกณฑ์จารีตปฏิบัติที่สังคมนั้น ๆ ยอมรับร่วมกันเพื่อให้การสื่อสารสำเร็จ

4.แนวคิดสื่อใหม่กับความเป็นพื้นที่สาธารณะ (New Media and Public Sphere) กำเนิดขึ้นจากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตอย่างกว้างขวาง โดยภูมิทัศน์สื่อที่เปลี่ยนไปทำให้เกิดอุตสาหกรรมสื่อเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ในด้านเนื้อหาสารนั้น ผู้บริโภคหรือผู้รับสารจะเป็นผู้ผลิตเนื้อหา (User-generated content: UGC) และสามารถกำหนดวาระข่าวสารได้ด้วยตนเอง รวมถึงเกิดฐานันดรที่ 5 คือผู้ใช้อินเทอร์เน็ต (Netizen) ซึ่งพื้นที่สาธารณะที่เกิดขึ้นบนโลกออนไลน์นั้น เป็นพื้นที่ที่ประชาชนสามารถพูดได้อย่างเท่าเทียม สามารถอภิปรายได้อย่างเปิดเผย แต่ก็อาจเป็นการโต้แย้งที่ไม่มีเหตุผลและไม่สอดคล้องกัน เพราะตัวตนบนโลกออนไลน์ซึ่งเป็นโลกเสมือนของผู้ใช้สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ทั้งนี้ รัตนาวลี เกียรตินิยมศักดิ์ (2542) เสนอว่า การถกเถียงในพื้นที่สาธารณะออนไลน์ไม่จำเป็นต้องนำไปสู่ข้อสรุปหรือข้อเสนอสอดคล้องกัน แต่ก็ยังถือได้ว่าความเห็นซึ่งมีความเป็นตัวของตัวเองสูงและไม่สอดคล้องกันนี้เป็นเอกลักษณ์ทางสังคมและแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

5.งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง หทัยสิริ เจาวัฒนา (2546) ศึกษากระบวนการสื่อสารในการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้คัดค้านโครงการท่าอากาศยาน-มาเลเซีย พบว่ากลุ่มผู้คัดค้านใช้การเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ โดยใช้วิธีการต่างๆ ได้แก่ การยื่นหนังสือ การออกแถลงการณ์ การจัดเวทีเสวนา โดยเน้นเนื้อหาไปที่วิถีชุมชน ส่วนญาณศาค คำภีระ (2548) ซึ่งวิจัยหัวข้อ วาทกรรมการพัฒนา: การสร้างกระแสไฟฟ้าในแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่ พบว่า กลุ่มชาวบ้านและองค์กรอนุรักษ์ที่คัดค้านใช้ปฏิบัติการทางวาทกรรมเพื่อต่อสู้กับนโยบายรัฐหลากหลายรูปแบบ อาทิ การยื่นหนังสือ การออกแถลงการณ์หลายครั้ง แสวงหาข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมระบบนิเวศ วิถีชุมชน วัฒนธรรม และความเชื่อ เพื่อให้ข้อมูลเหล่านี้แก่สื่อมวลชนและสื่อท้องถิ่น เปิดเว็บไซต์และอีเมลเพื่อแสดงถึงการเปิดรับฟังความคิดเห็น จัดงานเสวนา ขณะที่ ลดาพรรณ สิงคบุตร (2557) ศึกษาการเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อนแม่วงก์ผ่านเฟซบุ๊ก Sasin Chalermarp พบว่า ศศินมียุทธศาสตร์ในการเคลื่อนไหว เช่น การเลือกช่วงเวลาเดินเท้าที่เหมาะสม การรายงานความเคลื่อนไหวผ่านสมาร์ตโฟน การมีฐานผู้ติดตามจากการวิเคราะห์สถานการณ์ช่วงมหาอุทกภัย พ.ศ.2554 ลักษณะและบุคลิกเฉพาะตัวของศศิน เลือกใช้เฟซบุ๊กเป็นช่องทางสื่อสาร เป็นต้น โดยปัจจัยที่ทำให้ประชาชนเข้าร่วมการเคลื่อนไหว คือ ฐานคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม บุคลิกลักษณะเฉพาะของศศิน ชื่อของสืบ นาคะเสถียร รวมถึงความไม่เห็นด้วยกับนโยบายและกระบวนการที่ไม่โปร่งใสของรัฐในขณะนั้น

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ที่ใช้การวิเคราะห์ด้วยบทจากข้อมูลซึ่งเก็บรวบรวมด้วยการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (non-participant observation) การรวบรวมจากเอกสาร ที่ครอบคลุมการสื่อสารออนไลน์และกิจกรรมการสื่อสารทุกประเภท และการสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) โดยสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งสองฝ่ายจำนวน 4 คน ได้แก่ (1) ยศพล บุญสม ผู้ก่อตั้งกลุ่ม Friends of the River (2) ผู้ดูแล (admin) เฟซบุ๊กแฟนเพจ Friends of the River (3) ผศ.ดร.อันธิกา สวัสดิ์ศรี โฆษกโครงการพัฒนาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และคณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (4) ผศ.นพปฎล สุว้านานนท์ คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ

ผลการวิจัย

ผู้วิจัยพบว่า การสื่อสารเพื่อคัดค้านโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งนำโดยเครือข่ายเพื่อนแม่น้ำ (Friends of the River - FOR) มีขั้นตอนและรูปแบบการสื่อสารที่ยกระดับความรู้ของสาธารณชน และยกระดับความแข็งแกร่งของการแสดงออก ดังนี้

1. การใช้สื่อสังคมออนไลน์ โดยสร้างเฟซบุ๊กแฟนเพจ (Friends of the River - FOR) ขึ้นเพื่อเป็นพื้นที่สื่อสารกับประชาชนเกี่ยวกับโครงการ โดยใช้ภาพประจำตัว (profile picture) ที่เรียบง่ายและสื่อสารอย่างตรงไปตรงมา โดยมีพื้นหลังสีฟ้า ตัวหนังสือสีดำระบุข้อความ “หยุด!! ทางเลียบเจ้าพระยา” มีเส้นสีแดงขีดทับทแยงมุม ใช้ตัวอักษรไม่มีหัวสอดคล้องกับการเขียนป้ายผ้าของขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อประท้วงในยุคก่อนสื่อใหม่ เนื้อหาในแฟนเพจมีลักษณะที่เป็นกรรฟิกรเรียบง่าย ไม่ซับซ้อน กรณีที่เป็นการอ้างคำพูด (short quote) ความคิดเห็นคนมีชื่อเสียงก็ใช้รูปแบบตัวอักษร (font) ที่อ่านง่ายและดูทันสมัย แครตง่าย และสื่อสารแบบครบจบในภาพเดียว รวมถึงมีการแชร์โพสต์ตัวอย่างงานออกแบบพื้นที่สาธารณะริมน้ำจากต่างประเทศที่สวยงามด้วย

นอกจากนี้ มีการแชร์ความคิดเห็นของผู้มีชื่อเสียงทางสังคมและผู้นำทางความคิดต่าง ๆ ในลักษณะที่ไม่เห็นด้วยกับโครงการ ทั้งในมิติเชิงภูมิทัศน์ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม วิถีชุมชน ตลอดจนความไม่ไทย ที่รัฐเพียงต้องการเลียนแบบต่างประเทศโดยไม่คำนึงถึงลักษณะเฉพาะตัวของท้องถิ่น

2. การจัดตั้งเครือข่ายภาคประชาชน โดยก่อตั้งสมัชชาแม่น้ำขึ้นเพื่อความแข็งแกร่งของเครือข่ายเคลื่อนไหว อันประกอบด้วยองค์กร มูลนิธิ และเครือข่ายภาคประชาสังคมต่าง ๆ เช่น สมาคมสถาปนิกผังเมืองไทย สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม สมาคมอิโคโมสไทย เครือข่ายมักกะสัน กลุ่มบีกทรีส์ เป็นต้น ทำให้เครือข่ายเพื่อนแม่น้ำซึ่งยังเป็นหน้าใหม่ในวงการเคลื่อนไหวทางสังคมมีความเชื่อถือมากขึ้น

3. การสื่อสารผ่านการจัดเสวนาวิชาการ โดยจัดเวทีเสวนาสาธารณะหลายครั้ง และนิทรรศการ ซึ่งเป็นการสื่อสารให้สาธารณชนเห็นว่า โครงการนี้ไม่เพียงถูกคัดค้านในหมู่ผู้ประกอบการเท่านั้น แต่ทางฟากวิชาการเองก็ไม่เห็นด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ กลุ่ม “Friends of the River” ยังลงพื้นที่ชุมชนที่ได้รับผลกระทบเพื่อทำการศึกษาคูขานไปกับ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) ทั้งกระบวนการประเมินผลกระทบและการทำเวทีรับฟังความคิดเห็น โดยมีผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) เข้าร่วม แล้วจัดทำเป็นรายงานเพื่อเสนอแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและนายกรัฐมนตรี

อย่างไรก็ดี เครือข่ายเพื่อนแม่น้ำยังรวบรวมข้อคิดเห็นและข้อเสนอจากเวทีเสวนาต่าง ๆ อันมาจากทั้งนักวิชาการ นักเคลื่อนไหวภาคประชาสังคม อาจารย์มหาวิทยาลัย ผู้ได้รับผลกระทบ และชาวบ้านในชุมชนเพื่อส่งถึงนายกรัฐมนตรี ประยุทธ์ จันทร์โอชา ด้วย ทั้งนี้ เพื่อสร้างช่องทางการสื่อสาร (channel) ระหว่างประชาชนกับรัฐ

4. การสื่อสารชุมชน จากการสำรวจข้อมูลความคิดเห็น (Feedback) โดยกลุ่ม “Friends of the Rivers” พบว่า กลุ่มผู้รับสารในแฟนเพจ Friends of the River ส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางที่ไม่ได้อยู่ในพื้นที่ จึงมีการสื่อสารกับประชาชนในพื้นที่โดยอาศัยเครือข่ายการสื่อสารชุมชนในการแบ่งปันข้อมูลที่ได้จากการศึกษาในพื้นที่ต่าง ๆ มาบอกกล่าว เห็นได้ว่า การสื่อสารมีลักษณะกลับไปกลับมาระหว่างสื่อออนไลน์และชุมชนในลักษณะเสริมพลังและสนับสนุนกันและกัน โดยการสื่อสารชุมชนนั้น ไม่เพียงเป็นการทำให้ประชาชนตระหนักถึงสิทธิพลเมืองที่ตนเองมีแล้ว ยังทำให้เครือข่ายได้มวลชนในพื้นที่เพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งเป็นการทำให้ขบวนการเคลื่อนไหวมีความเป็นตัวแทน (representation) จากหลากหลายหมวดหมู่ทางสังคมมากขึ้น

5. การสื่อสารผ่านกิจกรรมทางวัฒนธรรม เครือข่ายเพื่อนแม่น้ำจัดงานลอยกระทงที่แพงที่สุดในโลกในชื่อ ลอยกระทง ลอยเงินละลายสายน้ำ ในวันลอยกระทง พ.ศ. 2558 ซึ่งนอกจากเล่นคำกับสำนวน “ตาน้ำพริกละลายแม่น้ำ” อันหมายถึง การกระทำที่ไม่เหมาะสม ลงทุนลงแรงไปมากแต่ได้ผลลัพธ์เพียงน้อยนิด ไม่คุ้มค่ากับที่ลงทุนไป ยังเป็นการล้อเลียนเสียดสี (parody) โครงการว่า

แทนที่จะขอบคุณในบุญคุณและขอขมาที่เคยทิ้งของเสียลงแม่น้ำกลับเป็นผู้ทำลายแม่น้ำเสียเอง โดยใช้ประเพณีลอยกระทงซึ่งเป็นพิธีกรรมขอขมาลาโทษพระแม่คงคา

6. การรณรงค์ล่ารายชื่อประชาชนผ่าน change.org การนำรายชื่อของประชาชนที่คัดค้านยื่นข้อเสนอให้กับนายกรัฐมนตรี ยับยั้งการสร้างทางเลียบแม่น้ำเจ้าพระยา 14 กม. และในที่สุดก็รวบรวมรายชื่อได้มากกว่า 30,000 รายชื่อ ซึ่งมีจำนวนมากกว่าผู้ติดตามเพจ (ประมาณ 24,000 คน) ทั้งนี้ เพราะคุณลักษณะ (features) ของตัวเว็บไซต์เองที่สามารถบอกต่อเพื่อนในโซเชียลมีเดียได้ กล่าวคือ การรณรงค์ผ่านเว็บไซต์ดังกล่าวได้ความน่าเชื่อถือเพราะเป็นกลยุทธ์แบบปากต่อปาก (viral) และสอดคล้องกับธรรมชาติการใช้งานโซเชียลมีเดีย นั่นคือ เพื่อนน่าจะเชื่อถือกว่าสื่อมวลชนและรัฐ

อย่างไรก็ตาม กลุ่ม Friends of the River ระบุเหตุผลในการคัดค้านครอบคลุมตั้งแต่ประเด็นความไม่โปร่งใส สิ่งแวดล้อม ภัยพิบัติ วิถีชุมชน ภูมิทัศน์วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ ซึ่งต้องแตะความรู้สึกของผู้รับสารไม่ในมิติใดก็มิติหนึ่ง รวมถึงการใช้ภาพปก (cover photo) เป็นภาพตัดปะ (collage) โครงสร้างใหม่ลงบนภาพถ่ายจริงในอดีต โดยใช้ภาพโครงสร้างทางเลียบสีแดงขนาดใหญ่ แปะลงบนภาพถ่ายแม่น้ำสีชาวดำ เบื้องหน้าเป็นขบวนพยุหยาตราทางชลมารค ซึ่งไม่เพียงรับใช้วัฒนธรรมทางสายตา (visual culture) เท่านั้น แต่ยังปลุกเร้าความรู้สึกและปลุกให้ผู้รับสารจินตนาการถึงภูมิทัศน์ในกรณีที่เลวร้ายที่สุด (worst case scenario) ที่อาจเป็นไปได้ด้วย

7. การเผยแพร่ข่าวสารการใช้กระบวนการทางกฎหมาย สมัชชาแม่น้ำนำเอกสารข้อมูล 3,000 หน้า ยื่นฟ้องศาลปกครองเพื่อขอให้ยับยั้งและยกเลิกโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา โดยถือเป็นกลยุทธ์การเคลื่อนไหวขั้นสูงสุด และเป็นกลยุทธ์การสื่อสารที่แข็งแกร่งที่สุดด้วย เนื่องจากไม่เพียงขาดความชอบธรรมเรื่องความเห็นชอบจากประชาชนแล้ว ยังขาดความชอบธรรมทางกฎหมายด้วย ยิ่งกว่านั้น คำตัดสินของศาลปกครองที่ให้คุ้มครองโครงการชั่วคราว ก็เป็นการชี้ว่า กระบวนการศึกษาและดำเนินการอาจไม่โปร่งใสจริงตามที่ฝ่ายคัดค้านกล่าวหาตลอด

ทั้งนี้ ลักษณะเนื้อหาที่ฝ่ายคัดค้านใช้ในการสื่อสาร ได้แก่

1. ภูมิทัศน์ของแม่น้ำเจ้าพระยา

2. ความคุ้มค่าของการใช้งบประมาณแผ่นดินหลักหมื่นล้านบาทไปกับโครงการที่ภาครัฐให้คำตอบไม่ได้ว่าเหตุใดจึงจำเป็นเร่งด่วน

3. ความไม่โปร่งใสและไม่ตรงไปตรงมาของรัฐ ตั้งแต่ขั้นตอนการว่าจ้าง ที่ควรจ้างบริษัทเอกชนมาประมูลแข่งกัน แต่กลับจ้างมหาวิทยาลัยของรัฐบาล ขั้นตอนการศึกษา และท่าทีที่รับฟังความคิดเห็น

4. วิถีชุมชนดั้งเดิมที่จะหายไปหากมีการพัฒนาพื้นที่ตามแนวคิด “แข็ง” แบบรัฐ

5. สิ่งแวดล้อมและนิเวศชายฝั่งที่อาจเสียไปหลังมีการปักตอม่อของโครงสร้างทางเลียบ

6. พระราชดำรัสเกี่ยวกับน้ำ แม่น้ำ และสิ่งแวดล้อม ของในหลวงรัชกาลที่ 9

7. ความคิดเห็น จุดยืน และการแสดงตัวเข้าร่วมเครือข่ายคัดค้านของผู้นำทางความคิดและผู้มีชื่อเสียงในสังคม รวมถึงผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากหลายภาคส่วน เช่น ศรัทธา ศรัทธา วลัยโกโธม ขวัญสรวง อดิโพธิ์ ทรงกลด บางยี่ขัน ดวงฤทธิ์ บุนนาค จุลจักร จักรพงษ์ ตลอดจนชาวบ้านในชุมชน

ด้านการสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ผู้วิจัยพบว่า มีการใช้กลยุทธ์การสื่อสารในลักษณะตั้งรับและตอบโต้การโจมตีของฝ่ายคัดค้าน ดังนี้

1. การแถลงข่าว ความคืบหน้าของโครงการ ทาง สจล. ซึ่งเป็นผู้รับงานศึกษาโครงการจากกรุงเทพมหานครว่าจ้างบริษัทประชาสัมพันธ์ เพื่อสื่อสารกับประชาชนเกี่ยวกับความคืบหน้าของโครงการ เนื่องจากบริษัทมีความเป็นมืออาชีพ มีความรู้เรื่องการสื่อสาร และมีช่องทางติดต่อกับสำนักข่าวและนักข่าว

2. การให้สัมภาษณ์ ของโฆษกโครงการเพื่อชี้แจงความเข้าใจผิด นอกจากการแถลงข่าวปกติแล้ว หลายครั้งอันธกาว สวัสดิ์ศรี ในฐานะโฆษกโครงการยังชี้แจงข้อเท็จจริงที่ประชาชนเข้าใจผิด หรือประเด็นที่ถูกฝ่ายคัดค้านโจมตี อาทิ การสร้างถนนเลียบแม่น้ำ แลนด์มาร์กวิมานพระอินทร์ ลอกแบบสถาปนิกชาวอังกฤษ ปักตอม่อลงชายฝั่งแม่น้ำ เป็นต้น

3. การใช้สื่อสังคมออนไลน์ โดยสร้างเฟซบุ๊กแฟนเพจ Chao Phraya For All เพื่อสื่อสารกับประชาชนโดยตรงผ่านสื่อออนไลน์ เนื่องจากตระหนักว่าผู้รับสารส่วนใหญ่รับสารผ่านสื่อออนไลน์จึงเปิดเพจขึ้น ทั้งเพื่อสื่อสารเชิงรุกและตอบโต้ประเด็นที่ถูกโจมตี อย่างไรก็ตามโพสต์ส่วนใหญ่ยังเป็นการแชร์ข่าวออนไลน์จากสำนักข่าวกระแสหลัก และการประชาสัมพันธ์แบบรัฐซึ่งไม่สอดคล้องกับธรรมชาติการใช้โซเชียลมีเดีย เช่น ภาพถ่ายประวิตร วงศ์สุวรรณ รองนายกรัฐมนตรีฝ่ายความมั่นคงในขณะนั้น มอบพิวเจอร์บอร์ดรูปบุญแจกขนาดใหญ่ให้แก่ประชาชนชุมชนเขียวไข่กา ในโครงการบ้านมั่นคงประชารัฐ

อย่างไรก็ตาม มีการทำโพสต์ถาม-ตอบเพื่อชี้แจงประเด็นอย่างชัดเจน โดยใช้ภาพกราฟิกตัวอักษรในรูปแบบอ่านง่าย แชร์ต่อง่าย และครบจบในรูปเดียว ทั้งนี้ มีบางกรณีที่มีผู้ดูแลเพจใช้คำบรรยายเชิงก้าวร้าว (aggressive) ผิดไปจากการสื่อสารเพื่อประชาสัมพันธ์โดยปกติ เช่น ม้วนะครับ, มีสติกันด้วย, ชาตินี้จะได้สร้างมัย เป็นต้น

4. จัดทำวิดีโอทัศน์ “ภูมิปัญญาแห่งวัฒนธรรมน้ำ เพื่อแม่น้ำเจ้าพระยาของเราทุกคน” ในรูปแบบสารคดีความยาว 21 นาที เผยแพร่ทางยูทูบ

ทั้งนี้ ลักษณะเนื้อหาที่ฝ่ายสนับสนุนใช้ในการสื่อสาร ได้แก่

1. การสื่อสารถึงความเท่าเทียมผ่านวลี “Chao Phraya For All - เจ้าพระยาเพื่อทุกคน” เพื่อเน้นย้ำการเข้าถึงแม่น้ำเจ้าพระยาของ “ทุกคน”
2. ภูมิทัศน์ใหม่ที่สวยงามและเป็นระเบียบซึ่งจะเกิดขึ้นหลังก่อสร้างโครงการ
3. การบริหารจัดการและแก้ไขปัญหาเดิม อาทิ การรुकล้ำ สลัม การทิ้งสิ่งปฏิกูลและน้ำเสียจากบ้านเรือน
4. เปิดเผยแบบก่อสร้างเพื่อแสดงความโปร่งใส
5. ชาวประชาสัมพันธ์ภาครัฐที่แสดงให้เห็นว่า ชุมชนไม่ได้รับผลกระทบมากอย่างที่ฝ่ายคัดค้านโจมตี

อภิปรายผล

ในการวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อคัดค้านและสนับสนุนโครงการทางเลียบแม่น้ำเจ้าพระยา สามารถอภิปรายผลได้ดังนี้

การสื่อสารเพื่อคัดค้านโครงการ

จากผลการวิเคราะห์การสื่อสารเพื่อคัดค้านโครงการ ผู้วิจัยพบว่า กลุ่ม “Friends of the River” ใช้กลยุทธ์การเคลื่อนไหวและการสื่อสารทุกรูปแบบเท่าที่ประชาชนจะสามารถทำได้ ตั้งแต่สร้างเฟซบุ๊กแฟนเพจ “Friends of the River” เพื่อเป็นพื้นที่พูดคุย จนนำไปสู่การจัดตั้งหลวม ๆ ในชื่อสมัชชาแม่น้ำ ที่ทำให้การเคลื่อนไหวแข็งแกร่งขึ้น เป็นที่รู้จักมากขึ้น เรียกพื้นที่สื่อกระแสหลักได้มากขึ้น นำเชือเถื่อนมากขึ้น รวมทั้งสามารถกำหนดเป็นวาระทางสังคมได้

ธรรมชาติของสื่อใหม่ มีลักษณะการสื่อสารในแนวระนาบ มีรูปแบบ many-to-many communication จึงไม่ยากเลยที่ประเด็นทางสังคมใด ๆ จะถูกกระจายออกไปแบบปากต่อปาก จนอาจเรียกว่าเป็น viral marketing ก็ได้ ยิ่งเมื่อเป็นสื่อสังคมหรือโซเชียลมีเดีย ที่ได้กลายเป็นพื้นที่เสมือนในการสร้างบทสนทนา กระตุ้นให้ผู้ใช้งานบอกความรู้สึกนึกคิดของตน รายงานให้ทราบ “เพื่อน” กำลังทำอะไร พูดคุยเรื่องใด กับใคร อย่างไร แทบตลอดเวลา ทำให้ประเด็นดังกล่าวกลายเป็นวาระทางสังคมได้ไม่ยาก สอดคล้องกับแนวคิดอิทธิพลของฐานันดรที่ 5 ซึ่งคือ ผู้ใช้อินเทอร์เน็ต (Netizen)

อย่างไรก็ดี สื่อใหม่และโซเชียลมีเดียนี้ผูกติดอยู่กับการเข้าถึงอินเทอร์เน็ต จึงอาจทำให้การสื่อสารออนไลน์ไปถึงผู้รับสารเฉพาะกลุ่ม ในกรณีนี้ คือ กลุ่มชนชั้นกลาง คนกรุงเทพฯ นักออกแบบ และผู้มีความสนใจเฉพาะด้านการอนุรักษ์ จึงปฏิเสธไม่ได้เลยว่าเครือข่ายที่รณรงค์เพื่อคัดค้านต้องทำงานเชิงพื้นที่กับชุมชน ซึ่งชาวบ้านในพื้นที่อาจไม่ได้ติดตามเพจ เครือข่ายการสื่อสารชุมชนจึงยังมีความสำคัญยิ่งสำหรับเครือข่ายคัดค้าน ทั้งในฐานะเป็นช่องทางการให้ข้อมูลและความรู้แก่ชาวบ้าน ช่องทางการเก็บข้อมูลเชิงลึกและองค์ความรู้จากชาวบ้าน และการสร้างมวลชนในพื้นที่ เพราะไม่ว่าประเด็นนี้จะปรากฏในสื่อกระแสหลักหรือไม่ คนมีชื่อเสียงหรือผู้นำทางความคิดจะให้ความเห็นหรือไม่ เสียงที่มียุทธศาสตร์มากที่สุดในการสื่อสารไปยังสาธารณชนเพื่อนำไปสู่การกดดันให้ยับยั้งโครงการได้ ก็ยังเป็นเสียงของผู้ได้รับผลกระทบอยู่ดี

สื่อใหม่ยังทำให้ประชาชนคนธรรมดาที่เคยเป็นไพร่ฟ้าหน้าใสได้รับข้อมูลจากรัฐแต่ฝ่ายเดียว เปลี่ยนบทบาทเป็นผู้สร้างและส่งต่อเนื้อหา เครือข่ายเพื่อนแม่น้ำในฐานะผู้คัดค้านเองก็สามารถดำเนินการศึกษาคู่ขนานไปกับรัฐโดยไม่ต้องรอให้รัฐว่าจ้าง เพื่อสร้าง “รายงาน” อีกชุด ซึ่งแตกต่างไปจากผลการศึกษาของสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) กล่าวคือใช้การสื่อสารตามแนวทางวิชาการเพื่อนำเสนอชุดความคิดที่สองในการให้ความหมายใหม่กับคำที่รัฐใช้ ทั้งคำว่าการพัฒนาพื้นที่ ภูมิทัศน์ วิถีชุมชน สิ่งแวดล้อม และการป้องกันภัยพิบัติ

ในมิติการมีส่วนร่วมทางการเมือง สื่อใหม่ยังทำให้ประชาชนคนธรรมดาสามารถรวมตัวกันและถูกนับจำนวนหัวได้งายยิ่งขึ้น ผ่านแพลตฟอร์มลารายชื่ออย่าง change.org โดยไม่ต้องใช้สิทธิเพียงในคูหาเลือกตั้งตอนรัฐอนุญาตให้ทำประชามติ หรือรอกมมือในเวทีประชาพิจารณ์เท่านั้น แม้จะยังมีข้อกังขาเรื่องการระบุตัวตนที่ไม่ชัดเจนเหมือนกับการเข้าชื่อเสนอหรือแก้ไขกฎหมายก็ตาม แต่จำนวนหัวของประชาชนที่นับรวมกันก็ส่งผลอย่างยิ่งต่อการตัดสินใจของรัฐ ทั้งนี้ ข้อจำกัดของแพลตฟอร์ม change.org ก็เหมือนกับสื่อใหม่ต่าง ๆ นั่นคือ ขึ้นอยู่กับอัตราการเข้าถึงอินเทอร์เน็ต ดังที่ตุลย์ ปิ่นแก้ว (2556) เปิดเผยสถิติผู้ลงชื่อกับแคมเปญในเว็บไซต์ว่า ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ใน 10 เมืองใหญ่ในภาคกลาง อีสาน และใต้ ซึ่งคนเหล่านี้มีฐานความเข้าใจเรื่องเชิงสังคมและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ เข้าถึงอินเทอร์เน็ตได้ อย่างไรก็ดี อิทธิพลของ change.org ที่สามารถสั่นคลอน “ความมั่นคง” ของรัฐนั้น อาจสะท้อนให้เห็นผ่านคำสั่งปิดเว็บไซต์ดังกล่าวตาม พ.ร.บ.ว่าด้วยการกระทำความผิดเกี่ยวกับคอมพิวเตอร์ พ.ศ.2550

ไม่เพียงใช้กลยุทธ์การสื่อสารออนไลน์ผ่านสื่อใหม่ การสื่อสารชุมชน และการสื่อสารตามแนวทางวิชาการเท่านั้น แต่เครือข่ายคัดค้านยังทำกิจกรรมออฟไลน์ในรูปแบบงานลอยกระทง งานนิทรรศการ งานนัดรวมพลังแสดงจุดยืน Hug the River: โปรดโอบกอดแม่น้ำ ซึ่งก็สอดคล้องกับทฤษฎีของตุลย์ ปิ่นแก้วที่ว่า แม้ประเด็นใด ๆ อาจเป็นกระแสในโลกออนไลน์ แต่ไม่อาจก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้เลยหากไม่นำออกมาสู่โลกออฟไลน์ ซึ่งก่อนหน้านี้ การลารายชื่อเพื่อระดมการสร้างเขื่อนแม่วงก์ และถอดถอน พ.ร.บ.นิรโทษกรรมสุดซอย สุดท้ายแล้วทั้งสองกรณีประชาชนต่างก็ลงถนนเพื่อแสดงจุดยืนเช่นกัน

นอกจากนี้ ผลการวิจัยยังสอดคล้องกับแนวคิดการมีส่วนร่วมและการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social movement) ที่เสนอว่ารูปแบบการต่อสู้ของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่แตกต่างไปจากสมัยเก่าคือ เวทีการต่อสู้ถูกขยายจากการต่อสู้เพื่อสิทธิหรือทรัพยากรของตัวเองไปสู่เรื่องทางสังคมและวัฒนธรรม มีการรวมตัวของเครือข่ายอย่างหลวม ๆ โดยกลุ่มคนที่สนับสนุนการเมืองแบบใหม่ คือ ชนชั้นกลางใหม่ ซึ่งมีรายได้และการศึกษาสูง รวมถึงอาจอยู่ในวิชาชีพชั้นนำ อาทิ สถาปนิก นักวิชาการ โดยหัวใจของการต่อสู้รูปแบบใหม่นี้มีหัวใจอยู่ที่การช่วงชิงความหมายหรือให้ความหมายใหม่กับสิ่งที่ตัวเองเรียกร้อง

การสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ หลายครั้งที่แฟนเพจ Friends of the River ใช้เนื้อหาเกี่ยวกับในหลวงรัชกาลที่ 9 ตั้งแต่พระราชดำรัสเกี่ยวกับน้ำและทรัพยากรธรรมชาติ ภาพในหลวงทอดพระเนตรแม่น้ำเจ้าพระยาจากโรงพยาบาลศิริราช ภาพในหลวงพายเรือในคลองตอนยังทรงพระเยาว์ เป็นต้น ซึ่งแม้จะไม่ได้ส่งผลนักในเชิงการให้ข้อมูลข้อเท็จจริงเกี่ยวโครงการ แต่สามารถทำให้ผู้รับสารรู้สึกถึงความเป็นพวกเดียวกันได้

โดยใช้สัญลักษณ์ที่มีลักษณะเป็นฉันทมติของสังคม นอกจากนี้ ปฏิเสธไม่ได้ว่าผู้คัดค้านโครงการภาครัฐขณะนั้น มักถูกมองว่าเป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลทหารและตั้งคำถามกับความชอบธรรมของรัฐบาล การแสดงความจงรักภักดีจึงอาจลบข้อครหาของเครือข่ายและได้มวลชนเพิ่ม แม้เป็นการสื่อสารโดยไม่ได้ตั้งใจก็ตาม

อย่างไรก็ตาม ผลการวิจัยสอดคล้องกับงานวิจัยของ หทัยสิริ เจาวัฒน์ (2546) ที่ศึกษากระบวนการสื่อสารในการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้คัดค้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ที่พบว่ากลุ่มผู้คัดค้านใช้การเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ โดยใช้วิธีการต่าง ๆ ได้แก่ การยื่นหนังสือ การออกแถลงการณ์ การจัดเวทีเสวนา โดยเน้นเนื้อหาไปที่วิถีชุมชน ส่วนฐานนิศาคำภีระ (2549) ซึ่งวิจัยหัวข้อ วาทกรรมการพัฒนา: การสร้างกระแสไฟฟ้าในแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่ พบว่า กลุ่มชาวบ้านและองค์กรอนุรักษ์ที่คัดค้านใช้ปฏิบัติการทางวาทกรรมเพื่อต่อสู้กับนโยบายรัฐหลากหลายรูปแบบ อาทิ การยื่นหนังสือ การออกแถลงการณ์หลายครั้ง แสวงหาข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศ วิถีชุมชน วัฒนธรรม และความเชื่อ เพื่อให้ข้อมูลเหล่านี้แก่สื่อมวลชนและสื่อท้องถิ่น เปิดเว็บไซต์และอีเมลเพื่อแสดงถึงการเปิดรับฟังความคิดเห็น จัดงานเสวนา ขณะที่ ลดาพรรณ สิงคบุตร (2557) ศึกษาการเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อนแม่วงก์ผ่านเฟซบุ๊ก Sasin Chalermklarp พบว่า ศคินมียุทธศาสตร์ในการเคลื่อนไหว เช่น การเลือกช่วงเวลาเดินทางที่เหมาะสม การรายงานความเคลื่อนไหวผ่านสมาร์ตโฟน การมีฐานผู้ติดตามจากการวิเคราะห์สถานการณ์ช่วงมหาคภัย พ.ศ.2554 ลักษณะและบุคลิกเฉพาะตัวของศคิน เลือกใช้เฟซบุ๊กเป็นช่องทางสื่อสาร เป็นต้น โดยปัจจัยที่ทำให้ประชาชนเข้าร่วมการเคลื่อนไหว คือ ฐานคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม บุคลิกลักษณะเฉพาะของศคิน ชื่อของสืบ นาคะเสถียร รวมถึงความไม่เห็นด้วยกับนโยบายและกระบวนการที่ไม่โปร่งใสของรัฐบาลในขณะนั้น

เนื่องจากภูมิทัศน์สื่อที่เปลี่ยนไปดังที่กล่าวไปแล้ว และการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตมากขึ้น โดยสถิติเมื่อปี 2556 ที่ประชาชนเข้าถึงอินเทอร์เน็ต 19.3 เปอร์เซ็นต์ของประชากร เพิ่มขึ้นเป็น 47.5 เปอร์เซ็นต์ในปี 2562 ซึ่งนับว่าเพิ่มขึ้นถึง 150 เปอร์เซ็นต์ (สำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์, 2562) ยิ่งทำให้สื่อใหม่มีอิทธิพลมากยิ่งขึ้น ไม่เว้นแม้แต่เรื่องการประท้วง การสื่อสารเพื่อคัดค้านโครงการพัฒนาพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อปี 2558 เป็นโครงการในกรุงเทพมหานคร เกี่ยวข้องกับหลายประเด็นทั้งวิถีชุมชน สิ่งแวดล้อม ภูมิทัศน์ และความไม่โปร่งใส รวมถึงการมีกลุ่มแกนนำเป็นสถาปนิกและนักออกแบบ จึงทำให้การสื่อสารและการเคลื่อนไหวมีรูปแบบและกลยุทธ์แตกต่างออกไปบ้างจากผลของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น ได้แก่ 1) การสร้างแฟนเพจเพื่อเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนความคิดเห็น 2) การหลอมรวมระหว่างการสื่อสารออนไลน์ ออนไลน์รณรงค์ และกิจกรรมออฟไลน์อย่างแนบแน่นและเสริมพลังกันไปมา 3) ไม่ชูตัวบุคคลซึ่งเป็นแกนนำเครือข่ายเนื่องจากไม่ใช่บุคคลที่มีชื่อเสียง ทว่าเน้นนำเสนอความคิดเห็นข้อความสั้น ๆ คม ๆ ของสมาชิกหรือแนวร่วมที่เป็นบุคคลที่มีชื่อเสียงและผู้นำทางความคิด 4) ตอบโต้การศึกษาของสจล. ในฐานะพิธีกรรมไปสู่สิ่งที่ตั้งไว้ ด้วยการทำการศึกษาคูณานตามกระบวนการมีส่วนร่วมและรับฟังความคิดเห็น 5) การลงรายชื่อประชาชนผ่าน change.org 6) การเผยแพร่ข่าวสารการใช้กระบวนการทางกฎหมาย

การสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการ

จากผลการวิเคราะห์การสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการ ผู้วิจัยพบว่า สจล. ใช้แนวทางการสื่อสาร คือ การจ้างบริษัทประชาสัมพันธ์ ทั้งเพื่อจัดงานแถลงข่าวความคืบหน้าของโครงการให้สาธารณชนรับรู้ และเพื่อประชาสัมพันธ์ในกระบวนการมีส่วนร่วมกับประชาชนในพื้นที่ด้วย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน ที่บรรดักดิ์ อุวรรณโณ และ ถวิลวดี บุรีกุล (2548) เสนอว่าความร่วมมือมีหลายระดับ โดยการมีส่วนร่วมในระดับการให้ข้อมูล เป็นระดับต่ำสุดและง่ายที่สุด มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ข้อมูลแก่ประชาชน โดยวิธีการ เช่น การแถลงข่าว การแจกข่าว เป็นต้น โดยไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นหรือเข้ามาเกี่ยวข้อง ทว่าในกระบวนการรับฟังความคิดเห็นในพื้นที่สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) ก็ก้าวสู่ระดับการเปิดรับความคิดเห็นจากประชาชน คือ ผู้วางแผนโครงการเชิญชวนให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นเพื่อประเมินข้อดีข้อเสียโครงการอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับความโปร่งใสของกระบวนการมีส่วนร่วมถูกตั้งคำถามตั้งแต่วันที่ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) รับทำโครงการด้วยซ้ำ เนื่องจากสัญญาจัดซื้อจัดจ้างระบุไว้ว่าให้ทำการศึกษา ออกแบบ และประชาสัมพันธ์เพื่อสร้างโครงการ ในระยะเวลา 7 เดือน หรือก็คือ มีข้อกังขาว่าตั้งธงว่าจะสร้างไว้ตั้งแต่แรก เช่นนั้นแล้ว กระบวนการรับฟังความคิดเห็นจะออกมาเป็นอย่างไร รัฐก็ตัดสินใจสร้างอยู่ดีหรือไม่

ทั้งนี้ หลังจากมีเครือข่ายคัดค้านที่เริ่มแข็งแกร่ง แข็งกร้าว และได้พื้นที่ข่าวในสื่อกระแสหลักมากขึ้น สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) จึงเปิดเพจ Chao Phraya For All เพื่อสื่อสารกับประชาชนโดยตรง ทั้งในลักษณะการให้ข้อมูล แชรข่าวจากสื่อกระแสหลักออนไลน์ แชรเนื้อหาจากเพจออกแบบต่างประเทศ ลงข่าวประชาสัมพันธ์รัฐ และทำกราฟิกชี้แจงประเด็นที่ถูกโจมตีได้อย่างดี น่าสังเกตว่าสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) เลือกใช้สื่อใหม่ในการสื่อสารเช่นกัน เพราะตระหนักว่าภูมิทัศน์สื่อได้เปลี่ยนไป ชาวเน็ตกลายเป็นฐานันดรใหม่ของสังคมที่มีอำนาจในการกำหนดวาระข่าวสาร รวมทั้งธรรมชาติของสื่อโซเชียลมีเดียที่สนับสนุนให้ผู้ใช้แสดงความคิดเห็นและจุดยืนได้ ลำพังการแถลงข่าวนั้นไม่เพียงพอจะสร้างความเข้าใจกับประชาชน จึงจำเป็นต้องสื่อสารในที่ที่ผู้รับสารอยู่ ในที่นี้ คือ ผู้คัดค้านและผู้ยังไม่ตัดสินใจ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางในเมืองที่เข้าถึงอินเทอร์เน็ตได้

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยพบว่า สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) เองมีข้อจำกัดในการสื่อสาร โดยมีประเด็นปัญหาที่ไม่สามารถสื่อสารแก่ประชาชนได้ กล่าวคือ โครงการดังกล่าวเกิดขึ้นจากการต้องการเปลี่ยนภูมิทัศน์ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน ซึ่งมีลักษณะเป็นเขื่อนคอนกรีตกันน้ำท่วมพันหลอ บ้างก็เป็นสลัม และจำนวนมากก็ถูกล้ำใช้พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโดยมิชอบด้วยกฎหมาย ไม่เว้นแม้แต่เอกชนอย่างร้านอาหารริมน้ำหรือโรงแรมหกดาว โครงการขนาดใหญ่นี้จึงต้องการสร้างเงื่อนไขที่สามารถแก้ปัญหาที่ว่ามาทั้งหมดด้วยสิ่งก่อสร้างบางอย่าง ทั้งนี้ ปัญหาเกี่ยวกับการรุกรานพื้นที่ริมฝั่งน้ำของประชาชนนั้น ภาครัฐไม่อนุญาตให้สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) พุด เนื่องจากจะกลายเป็นประเด็นขัดแย้ง และหากยังมีประเด็นใหม่ถูกจุดขึ้น อาจยิ่งทำให้ธงสั่นคลอน

ส่วนวิถีทัศนศาสตร์คือเรื่อง “ภูมิปัญญาแห่งวัฒนธรรมน้ำ เพื่อแม่น้ำเจ้าพระยาของเราทุกคน” ที่เผยแพร่ทางยูทูบ เป็นกลยุทธ์การสื่อสารสำคัญเช่นกัน โดยมีการใช้ภาพ ถ้อยคำ แสง สี เสียง ในการสื่อสารโดยตรงและสื่อสารเชิงสัญลักษณ์เพื่อ 1) แสดงให้เห็นว่า รัฐและ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง (สจล.) มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และตระหนักในความสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยาในฐานะมรดกทางวัฒนธรรม 2) ชี้ให้เห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิม เช่น สลัม การรุกรานพื้นที่สาธารณะโดยมิชอบด้วยกฎหมาย 3) อธิบายความจำเป็นในการก่อสร้างโครงการด้วยเหตุผลทางอุทกภัย สิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศ และภูมิทัศน์ 4) โต้แย้งฝ่ายคัดค้านโดยจงใจเลือกใช้วาทกรรมเดียวกันอย่างคำว่าทัศนสะอาด 5) โต้แย้งประเด็นความไม่ไทยของหลักคิดและแบบของโครงการ 6) ชี้ว่าแม้แต่ผู้ที่ได้รับผลกระทบโดยตรงยังยอมเสียสละและเห็นด้วยกับการก่อสร้าง 7) ตอกย้ำวาทกรรมความเท่าเทียม ด้วยการพูดถึงคำว่า “เพื่อทุกคน” บ่อยครั้ง เช่น เจ้าพระยาเพื่อเราทุกคน ทุกคนเพื่อเจ้าพระยา เข้าถึงแม่น้ำได้อย่างเท่าเทียม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่ฝ่ายสนับสนุนโครงการใช้ในการสื่อสาร ได้แก่ 1) วาทกรรมความเท่าเทียมผ่านชื่อโครงการแบบย่อในชื่อ “Chao Phraya For All - เจ้าพระยาเพื่อทุกคน” เพื่อเน้นความเท่าเทียมในการเข้าถึงแม่น้ำเจ้าพระยา 2) ภูมิทัศน์ใหม่ที่สวยงามและเป็นระเบียบซึ่งเกิดขึ้นหลังก่อสร้างโครงการ การบริหารจัดการปัญหาเดิม อาทิ การรุกราน สลัม การทิ้งสิ่งปฏิกูลและน้ำเสียจากบ้านเรือน 3) เปิดเผยแบบก่อสร้างเพื่อแสดงความโปร่งใส 4) ข่าวประชาสัมพันธ์ภาครัฐที่แสดงให้เห็นว่า ชุมชนไม่ได้รับผลกระทบมากอย่างที่ฝ่ายคัดค้านโจมตี ซึ่งเห็นได้ว่านิยามความหมายของคำว่า “พัฒนา” ระหว่างสองฝ่ายแตกต่างกัน สอดคล้องกับงานวิจัยหัวข้อ วาทกรรมการพัฒนา: การสร้างกระแสไฟฟ้าในแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่

ของญาณิศา คำภีระ (2548) ที่พบว่า เจ้าหน้าที่รัฐและผู้กำหนดนโยบายกล่าวถึงโครงการสร้างกระเช้าไฟฟ้าในจังหวัดเชียงใหม่ว่า ทำไปเพื่อเป้าหมายสู่มหานครแห่งชีวิตและความมั่งคั่ง อันเป็นการนิยามแบบมายาคติ ไม่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และวิถีชุมชน ทำให้ชาวบ้านและองค์กรอนุรักษ์ต้องคัดค้านและต่อสู้ ด้วยปฏิบัติการทางวาทกรรมโดยสร้างความหมายใหม่ให้คำว่าพัฒนา

แน่นอนว่า พื้นที่ความขัดแย้งและบริบทที่ต่างกัน ย่อมทำให้กลยุทธ์การสื่อสารแตกต่างกันออกไป ในกรณีนี้ การสื่อสารเพื่อสนับสนุนโครงการมีการตอบโต้และชี้แจงฝ่ายคัดค้านในหลากหลายรูปแบบ ทั้งการให้สัมภาษณ์โดยโฆษกโครงการ การแชร์ข่าว การทำโพสต์ถามตอบ เป็นต้น

ข้อเสนอแนะสำหรับงานวิจัยในอนาคต

1. ศึกษาการสื่อสารในโครงการรัฐโดยใช้ทฤษฎีทางวิชาการอื่น ๆ เช่น แนวคิดการสื่อสารทางการเมือง
2. ในกรณีที่เป็นกรณีศึกษาโครงการ ซึ่งมีทั้งฝ่ายคัดค้านและสนับสนุน ผู้วิจัยเสนอว่าควรเลือกศึกษาการสื่อสารของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งโดยเฉพาะ

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. (2553). *การวิเคราะห์สื่อ : แนวคิดและเทคนิค* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์.
- กาญจนา แก้วเทพ. (2550). ทบทวนแนวคิดและเฟ้นพิชใจไปข้างหน้า การสื่อสารเพื่อการพัฒนาในสังคมไทย. *วารสารการสื่อสารมวลชน*, 1(1), 1-30.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความ เป็นอื่น* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ญาณิศา คำภีระ. (2548). *วาทกรรมการพัฒนา : การสร้างกระเช้าไฟฟ้าในแหล่งท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่*. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/กรุงเทพฯ.
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ และ ถวิลวดี บุรีกุล. (2548). *ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม*. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า.
- นภาพร แจ่มทับทิม. (2556). *ประชาธิปไตยกับ 'โซเชียลมีเดีย' กับมุมมอง 'ดุสิต ปันแก้ว' : คอลัมน์คุยนอกกรอบ*. คมชัดลึกออนไลน์. <https://www.komchadluek.net/news/knowledge/173833>
- รัตนาวลี เกียรตินิยมศักดิ์. (2542). *มณฑลสาธารณะของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์*. กรุงเทพฯ: <http://dric.nrct.go.th/Search/SearchDetail/94776>.
- ลดาพรรณ สิงคินทร. (2557). *การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อนแม่วงก์ผ่านเฟซบุ๊ก Sasin Chalermklarp*. <http://www.car.chula.ac.th/display7.php?bib=2050986>
- สำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์. (2562). *ETDA เผย ปี 62 คนไทยใช้อินเทอร์เน็ตเพิ่มขึ้นเฉลี่ย 10 ชั่วโมง 22 นาที Gen Y ครองแชมป์ 5 ปีซ้อน*. <https://www.etda.or.th/th/NEWS/ETDA-Revealed-Thailand-Internet-User-Behavior-2019.aspx>
- หทัยสิริ เจริญพัฒนา. (2523). *กระบวนการสื่อสารในการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้คัดค้านโครงการท่าอากาศยาน-มาเลเซีย*. <http://dric.nrct.go.th/index.php?/Search/SearchDetail/159533>